

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

Н.П.СТАРЧЕНКО*

ЧЕСТЬ ЯК РЕГУЛЯТОР ШЛЯХЕТСЬКОГО ПОВСЯКДЕННЯ (ВОЛИНЬ ОСТАННЬОЇ ТРЕТИНИ XVI – ПОЧАТКУ XVII ст.)

У статті розглядаються повсякденні практики ранньомодерного шляхетського соціуму Волині, де найчастіше виходило на яв поняття про честь як головну цінність шляхтича. Чутливість до найменших ознак неповаги, які могли підважити честь в очах спільноти, та необхідність її примножувати призводили до щоденної конкуренції, а часто й конфлікту поміж формально рівними членами шляхетського стану. Водночас честь і похідна від неї (а інколи й синонімічна) добра слава лежали в основі стримуючих механізмів, із допомогою яких озброєній спільноті вдавалося підтримувати відносну рівновагу, адже честь задавала межі властивій шляхтичеві поведінки. Відтак аналізуються стратегії, до яких удавалася шляхта для демонстрації своєї та підважування чужої честі.

Шляхетський соціум Волині представляв собою спільноту осілих осіб, тобто таких, що володіли нерухомістю, єдність якої формально підтримувалася адміністративно-судовими та політичними інститутами. Включеність її представника у широку мережу зв'язків – родинних, сусідських, приятельських, клієнтарних – створювала систему взаємозалежностей, дозволяла спільноті контролювати своїх членів та втримувати їх поведінку в межах певних вироблених зразків. Культивувалося уявлення про ідеального члена спільноти як такого, що завжди діє відкрито й не приховує намірів, орієнтується без зайвих рефлексій на право, звичай і колективний досвід, а не на особисті бажання («своволност»)¹. Осердям стримуючих механізмів виступала честь і похідна від неї (а інколи й синонімічна) добра слава – лідери серед етичних понять річпосполитського шляхетського соціуму. Водночас саме честь підштовхувала формально рівних поміж собою членів шляхетської спільноти до затятої конкуренції

* Старченко Наталія Петрівна – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАНУ (відділ пам'яток княжої та козацької доби), науковий співробітник Інституту історії України НАНУ (сектор соціальної історії відділу історії України середніх віків та раннього нового часу).
E-mail: interregnum@ukr.net

¹ Детальніше про нормативну етичну систему української шляхти та особливості її щоденних практик див.: Яковенко Н. Про два ментальні стереотипи української шляхти: «чоловік добрий» і «чоловік злий» // *Ї ж*. Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К., 2002. – С.106–147. Про публічність дій як обов'язкову для доброго шляхтича умову див.: Старченко Н. Публічність як домінанта культурної традиції (Волинь другої половини XVI ст.) // *Mediaevalia ucrainica: ментальність та історія ідей*. – К., 1998. – Т.5. – С.68–81.

в боротьбі за зовнішні ознаки престижу, адже збільшення честі одного, як за законом з'єднаних посудин, означало зменшення її в іншого. Боротьба за статус коштом інших дає дослідникам підставу говорити про честь як про «громадську власність»², де місце особи і її самоповага були тісно пов'язані з думкою загалу. Носії цієї публічної ідентичності, що постійно перебувала під загрозою, були вкрай чутливі до найменших образ чи жестів, які члени спільноти могли сприйняти як такі. Потреба у захисті своєї репутації змушувала одразу на них реагувати, тим самим закладаючи конфлікт. Тобто честь, з одного боку, створювала напругу у соціумі, а з іншого – задавала межі етосу, за які поштивому шляхтичу заходити не годилося. Тож спробую продемонструвати ті повсякденні практики ранньомодерного шляхетського соціуму Волині, де честь найчастіше виходила на яв.

Пов'язана з сакральною сферою (в романських мовах етимологічно тожжна благодаті³), честь представлялася шляхтичеві важливішою від життя. Отримуючи за правом народження певну її квоту, що забезпечувала носія набором чеснот, водночас зобов'язуючи його до певного, нормативного, способу поведінки⁴, шляхтич мав захищати її за найменших ознак урази для честі, а також примножувати – додаючи доброї слави собі й своєму роду.

Миколай Рей, автор «Життя людини поштивою» (1568 р.) – взірця поведінки досконалого шляхтича, наголошував: «А так, якщо ти є шляхтич, живи поштиво, як шляхтичеві належить», що означало поводитися таким чином, аби ніхто не міг звинуватити у жодних невластивих для представника стану вчинках⁵. Тож недаремно волинський шляхтич Михайло Загорівський підтверджував своє поважне місце у спільноті посиленням не лише на добре походження, а й наслідування прикладу предків – побожне життя у злагоді з «почтивими» людьми:

«Продковъ своих цнотливыхъ наслідуючи, [...] с кождымъ добрымъ цнотливымъ на свете учътиве и побожне (мешкаючи – Н.С.), таковому кождому въ таковыхъ справахъ его учътивыхъ споможителем естем»⁶.

А Андрій Монтовт, звинувачений у злочині, який плямував його честь, наголошував на своєму доброму походженні та відповідному вихованні, що

² Stuart C. Blood and Violence in Early Modern France. – Oxford; New York, 2006. – P.73.

³ Peristiany J.G., Pitt-Rivers J. Introduction // Honor and Grace in Anthropology / Ed. by J.G.Peristiany and J.Pitt-Rivers. – Cambridge, 1992. – P.2.

⁴ Звернімо увагу, зокрема, на справу луцьких міщан зі шляхтичем Лукашем Лапою, слугою Станіслава Граєвського, який був звинувачений у розбої («вина розбойная»); уповноважений оскарженого заявив, що той є поштивим шляхтичем, а «яко поштивый шляхтич в томъ не есть виленъ» (див.: Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України). – Ф.25. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.259 зв. – 261 зв.); «згордивши всімъ тымъ, што шляхтичу цнотливому приналежить заховать» (див.: Там само. – Спр.55. – Арк.666 зв.). Про лицарський етос як підставу шляхетської ідентичності див.: Baczewski S. Szlachectwo: Studium z dziejów idei w piśmiennictwie polskim: Druga połowa XVI wieku – XVII wiek. – Lublin, 2009.

⁵ *Rej M. Żywot człowieka poczciwego: W 2 t. / Oprac. J.Krzyżanowski. – Wrocław, 2003. – S.198* («А так, jesliżeś ślachcic, żywze poczciwie, jako na ślachcica przyslusze»).

⁶ ЦДАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.26. – Арк.108. Таке акцентування на добрій поведінці, між тим не стало на заваді конфліктові Михайла з рідним братом, який поплатився у цій суперечці життям, а пізніше – затятій судовій суперечці з матір'ю за маєтність.

служили фундаментом його «учтливому» життя та посиленої уваги до доброї слави:

«А пань Монтолтъ, будучи человекомъ почтивым, в дому учтивом с крови шляхетское от зацных родичовъ, которыхъ продъкове бывали радами панскими, урожоны и учтиве от них выхованыи, и до всех цнот выпвичоныи, яко се так спросных учинъковъ от продковъ своих не навчалъ, так теж и самъ ими се брьдить, але живучи учтиве, во всемъ бачне, доброе славы своее постерегаеи»⁷.

Обвинувачення в негідній поведінці маркувало шляхтича як особу, «на поштивості убиту» чи «на поштивості згвалцону»⁸, і тим самим зобов'язувала його до очищення від закидів перед спільнотою. У цій боротьбі за підтримання честі її учасники були вкрай вразливими на найменші знаки неповаги. Образою могло бути як звинувачення в недотриманні певних етичних норм, властивих «доброму» шляхтичеві, так і будь-яка дія чи слово, що сприймалися як образливі. Анджей Фрич-Моджевський, автор трактату, що мав на меті поліпшення устрою Речі Посполитої та шляхетських звичаїв, дав блискучу сатиричну замальовку такої шляхетської настанови:

«Є багато людей такого штибу, що тяжко ображаються з найменшої причини: з одного слівця, яким уважають себе тяжко зачепленими (хоч той, що його вимовив, мав на увазі цілком інше), з того, що хтось свиснув, захропів, заскреготав зубами, гриз нігті, відкрив рота, скривився, зморщився, пильно поглянув, примружився чи недбало шапку зняв, чи не так відгукнувся, а чи руку подав, словом – із кожного руху чи жесту, якими, як уважають, над ними погорду чиняють»⁹.

Найприкрішим для шляхтича було підваження його статусу («примовка о шляхетство», «нагана шляхетства») – належності до шляхетського стану за правом крові¹⁰, тобто народження від шляхетних батьків, що зринало зазвичай у конфліктній ситуації: «Не вем зъ якои вазни и нехути своеи, кромъ каждой причины, наганял ми на вчтивость мою и менил мя быт якобы-х я не был учтивым шляхтичом»¹¹.

⁷ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.19. – Арк.191.

⁸ Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.223 зв.

⁹ Frycz *Modrzewski* A. O poprawie Rzeczypospolitej księgi czwore / Oprac. M.Korolko. – Piotrków Trybunalski, 2003. – S.221–222 («Iest ich wiele takiego przyrodzenia, którzy z maluczkiej rzeczy łączno biorą wielkie obrażenia. Z leda słowiczka, którym mniemają się być dotkniętymi (choćby on kto je mówił chciałby daleko inaczej rozumieć) z świstania, z chrapania, zębów ściskania, paznokcia gryzienia, z otworzenia ust, zakrzywienia, marszczenia, z pilnego zapatrzania, oczu zamrużania, z niedbałości abo w zdejmowaniu czapki, abo w rozmowie, abo w dawaniu ręki; na ostatek każdego kiwania, mrugania, abo inzej postawy, o której tak rozumieją, żeby ich wzgardę znaczyła»).

¹⁰ Про генеzy ідеї «зацної крові рицарської» як підстави шляхетства див.: *Baczewski* S. Szlachectwo: Studium z dziejów idei w piśmiennictwie polskim... Див., скажімо, скарпу Антона Заболоцького на князів Януша і Станіслава Воронєцьких: «Тут перед судом вашей милости и перед веле людьми зацными уголос, не учтивыши напрод судуу вашей милости, мене, шляхтича учтывого, им ничого не винного, словы неучтивыми и досыт шкарадными торгнувшисе, нецнотую и простым хлопом, копачем и орачем ме назвали» (див.: ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.44. – Арк.659).

¹¹ Там само. – Спр.26. – Арк.706 зв.

Відновлення доброго імені звинуваченого в нешляхетстві передбачало правову процедуру «виведення шляхетства», де по два кровних родича з боку батька і матері у суді під присягою мали засвідчити «правильність» походження оскарженого (II Литовський статут, розд.3, арт.16)¹². Інколи неосілий на Волині шляхтич подавав до суду випис із канцелярії того повіту, де його родина мала нерухомість, і на такий спосіб підтверджував шляхетство. Однак зустрічаються випадки «очищення» від звинувачень за спрощеним сценарієм, де представники волинської шляхти підтверджували своє знайомство з оскарженим та членами його родини. Так, возні генерали Криштоф Щука, Филип Верлета та шляхтич Станіслав Янковський (як для Волині й самі досить сумнівного походження) вчинили визнання щодо Миколая Будорозького як правдивого шляхтича, в якому вони акцентували увагу на таких деталях: вони «добре знають и сведомы оселости отца его, небожчика пана Пашка Будорозского в Будорожу»; знають його більше семи років, коли він почав службу в Миколая Корчовского, від якого впродовж цього часу не «відставав» (факт постійності служби мав бути позитивною характеристикою); двох його братів – Самійла та Дем'яна – «при княжати, воеводе киевскомъ, добре знають, и меновали пановъ Будорозских помененыхъ быти шляхтичами учтивыми»¹³.

Іншого разу ґарантами справжнього шляхетського походження Кіндрата Прущинського, слуги князя Костянтина Острозького, чиє шляхетство поставили під сумнів якісь Топоровські, виступали інші князівські слуги, котрі засвідчили, що він «ест учтивый и добре значный в Польсче [...] под сумненемъ нашим и присягою телесною»¹⁴. Більше того, сам Костянтин Острозький, прибувши до канцелярії, заявив, що про Прущинського «ведом, ижъ з ойца и з матки ижъ есть учтивый». Цілком імовірно, що «нагана шляхетства» слуги спрямовувалася і проти його пана. Звернімо увагу на образливу репліку, звернену до Лева Васильовича Лесоти, слуги князя Богуша Корецького, яка, однак, влучала у самого князя:

«Напольнивъшися воли своее, словы неучтивыми на его милость князя Корецкого, пана моего, мовил: «Такъ самъ, дей, княз Корецкий лотръ, и слугъ в себе лотровъ и злодеев ховает». На том кривду его милости пану нашому чинит и намъ, слугамъ его милости»¹⁵.

У відповідь на «примовку о шляхетство» ображений міг розпочати проти кривдника справу про знеславлення доброго імені. Так, слуга князя Юхима Корецького Станіслав Кандиба позвав на королівський суд Кирдееву-Мильську Магдалену Скуминівну Тишкевичівну, яка нібито намовила свого зятя заподіяти йому образу. Справу спробували полагодити поза судом за посередництвом приятелів, які зібралися в домі земського судді Федора Чаплича-Шпановського.

¹² Далі по тексту – посилання на розділи й артикули II Литовського статуту.

¹³ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.56. – Арк.423.

¹⁴ Там само. – Арк.540.

¹⁵ Там само. – Спр.11. – Арк.66 зв.

Тож «з угоди и померкованя приятельського» у присутності трьох шляхтичів пані заявила про свою непричетність до публічної образи Кандиби, а також про те, що визнає його почитивим шляхтичем:

«Ваша милость, пане Станиславе Кандыбо, позываль мене позвом его королевское милости надворънымъ на сеймъ теперь близко пришльи, якобы-х я мела зятю своему пану Богдану Подъбипете росказать словы неучтьивыми и образливыми добърой славе твоей на тебе торъгатисе и нешляхетского народу быти поведаеть, тогды, дей, я зятю своему того чинити не казала и о томъ не видаю и сама есьми николи таковыхъ добърой славе твоей милости ни перед кимъ не мовила, але якомъ передъ тымъ вашу милость мела, такъ и теперь тое ж о вашей милости розумию, иж ваша милость естесь шляхтич почтъивый»¹⁶.

А у відповідь на протестацію Антона Визгерда-Заболоцького, унесену до луцького гроду, на князів Януша і Станіслава Воронецьких, які публічно, перед судом і багатьма особами назвали його «непнотою и простым хлопом, копачем и орачем», суд наказав йому позивати кривдників на образу¹⁷.

Зі звинуваченням у нешляхетному походженні тісно пов'язане оскарження в народженні особи поза шлюбом. «Скурвий син», «нечистого ложа син», «вшетечної матки син» – ці лайки часто спадали поміж «соромотними» словами, якими обмінювалися сторони в конфліктах. Заборона на вживання у суді образливих слів, а відтак, заміна у судових записках лайки евфемізмами, не поширювалася на цей вид очорнення супротивника, можливо тому, що межувала з «наганою» (підваженням) шляхетства.

За правовим приписом, незаконнонародженою (*бенкартом*) вважалася дитина, що з'явилася від зв'язку, не освяченого церквою; навіть якщо пізніше співмешканці брали шлюб, діти, народжені перед тим і потому, трактувалися як бенкарти. Чоловік, визнавши новонароджену дитину за свою, пізніше не міг від неї відмовитися «з вазни и з гневу» на неї або на дружину, «бо яко вже его раз за дитя свое признавши, маючы его при себе в дому своем, терпливостью своею за дитя свое признал; так вже его потом чинити злым не маеть и не может, кгда ж доброму ничего злого и непочтивого в дому своем терпети не годитца» (розд.3, арт.25). Однак дисциплінування пастви православною церквою відставало від законодавчих ініціатив – церковна модель шлюбу як таїнства співіснувала зі світською, яка розглядала його як договір сторін. Невідомо, наскільки поширеною була практика невінчаних шлюбів на Волині, однак очевидно, що для шляхетської спільноти легітимізаційним актом, котрий перетворював наречених на подружжя, було весілля, без якого навіть попередньо повінчані пари не могли розпочинати спільного життя¹⁸. Розлучення, згадки про які нерідко трапляються

¹⁶ Там само. – Спр.26. – Арк.1074 зв. – 1076 зв.

¹⁷ Там само. – Спр.44. – Арк.658 зв. – 659.

¹⁸ *Левицкий О.* Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. // Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов. – К., 1909. – Ч.8. – Т.III: Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. – С.1–120. Про це свідчить, зокрема, той факт, що вінчання не мало усталеного місця поміж ритуалів, котрі традиційно легітимізували постання подружньої пари.

у судових книгах, сприймалися як розірвання угоди, і провадилися за участю приятелів, через котрих вирішувалися майнові проблеми та перед якими кожен із подружжя оголошував іншого вільним від зобов'язань і дозволяв надалі вступати в повторний шлюб. Дозвіл на розлучення від духовних осіб часто був формальним, про що свідчать дві гучні справи, пов'язані з невизнанням законності розірвання подружнього зв'язку князя Андрія Курбського з Марією Гольшанською та Василя Загоровського з княжною Марушею Збараською¹⁹. Тож світська модель шлюбу якщо й не домінувала серед волинської шляхти, то принаймні складала поважну конкуренцію церковній. Відповідно, статутове означення бенкарта підважувалося повсякденними практиками.

Шляхтич, що публічно поставив під сумнів «чистоту» народження іншого, але не зміг цього факту довести, мав визнати перед судом свою провину словами, котрі плямували його власну честь: «Што есмо менил на тебе, жебы ты не был чистого ложа сын, в том на тебе *брехал якъ пес*» (розд.3, арт.23). Винуватця, який відмовлявся чинити відповідно до статутової норми, мали тримати в ув'язненні, аж поки він публічно не визнає своєї брехні. За іншою правовою нормою кривдник на початку судового процесу міг відмовитися від своїх звинувачень у нешляхетстві чи інших завданих своєму супротивникові образ, після чого все сказане не мало шкодити добрій славі ображеного й не вимагало від нього доведення неправдивості обвинувачень (розд.3, арт.22).

Різні модифікації лайки «нечистого ложа син» часто зринали в конфліктах поміж іншими образливими словами чи насильницькими актами. Так, Богуш Липленський скаржився на Федора Гулевича, який, випадково перестрівши Липленського, кинувся до нього з кордом і «почал мене словы вшетечными соромотити, *злое матки сыномъ называти* и отповедати, грозячи а отповедаючи на горле моемъ, не ведаю чого, *мститися*»²⁰. Зазвичай такі образи не трактувалися настільки поважно, щоб ставати предметом судових суперечок для відновлення доброго імені, на відміну від звинувачень у нешляхетстві. На них шляхтич як правило відповідав інакше – через акти помсти кривдникові.

Утім, мені трапилася досить незвична відповідь на подібні образи – лист родичів по лінії матері оскарженого, які засвідчували її добру поведінку, а відтак – правдиве шляхетство сина. Ішлося, щоправда, про Миколая Ганнібеловича, сина купця Ганнібела Влоха, чия належність до шляхетського стану була таки сумнівною, що й призвело до такої нетипово поважної реакції на поширену лайку²¹.

В іншому випадку володимирський підстароста Федір Загоровський, учинивши «нагану шляхетства» Богушеві Зайцю, водночас указав на його поза-шлюбне народження:

«Тоть Заецъ неровный мне в шляхетстве, [...] але будучи простого стану, нешляхтичомъ, о то зо мною чинити не можетъ, бо есть нешляхтич. А к тому и нечистого ложа сынъ, бо ся в Турейску уродиль»²².

¹⁹ Див.: *Ерусалимский К.* История одного развода: Курбский и Гольшанская // Соціум: Альманах соціальної історії. – К., 2003. – Вип.3. – С.170–171.

²⁰ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.19. – Арк.384 зв. – 385.

²¹ Там само. – Спр.56. – Арк.221–222.

²² Там само. – Спр.53. – Арк.127. Богуш був сином шляхтича, котрий, утративши свій родовий

Заява Загоровського була відповіддю на звинувачення його слуг у потаємному вбивстві сина Зайця – Миколая. Оскарження ж у такому злочині сприймалося як образа для честі шляхтича. Тож прикриваючи від відповідальності своїх слуг, чії дії, скоріш за все, були завершальним актом тривалішого конфлікту з убитим²³, підстароста перебирав відповідальність за їхній вчинок на себе, відтак наражався на уразу для честі (цілком можливо, що злочин слуги скоїли за його ж наказом). Однак коли Заець довів справу до земського суду, Загоровський відмовився від своїх слів:

«О слова усчипливые, якобы пану Заецови заданы, пан подъстаростий, справуючися, поведиль, же ся до такого задавангя словъ не знаеть и овъшемъ пана Заеца за доброго и цнотливого, доброй матъки сына розумиетъ»²⁴.

Утім, навряд чи сам факт відмови перед судом, поза ширшим колом шляхти (про присутніх при цьому акті не згадувалося), міг цілком реанімувати уразу для честі Зайця. У цій історії надто невідповідними були позиції контрагентів у шляхетській спільноті – Загоровського як члена панського роду, порідненого з князями Сангушками, Острозькими, Збараськими, Четвертинськими, та Зайця, який замолоду в окремих документах називався *боярином/зем'янином* Сангушків²⁵. Тож, образивши Зайця, а потому відмовившись від своїх слів, хоч на позір і діючи у правових рамках, володимирський підстароста підкреслив різницю у статусі поміж собою й супротивником²⁶. Позиція Загоровського нагадувала ситуацію з відмовою від поединку, обіграною у спосіб, що сприймався як знак презирства. Це розумів і Заець, не погоджуючись із декретом суду, який звільнив Загоровського від відповідальності, та вимагаючи апеляції: «Мене самого зо всим учтивым потомством моим пан подстаростий, еще на суде седечи, *словомъ позабиялъ*»²⁷.

масток, тримав землю від князя Федора Сангушка. Указівка на появу на світ у Сангушковому маєтку Турійську непрямо засвідчувала позапшобне (від князя) народження Зайця. На момент обвинувачення в нешляхетстві йому вже вдалося через службу Сангушкам, а пізніше – Костянтинові Острозькому, повернути як родовий маєток, так і купити іншу нерухомість, тим самим упевнено ввійшовши до шляхетської корпорації Волині. Своє незалежне становище він задемонстрував і у судовому процесі з князнями Сангушківнами та їхніми чоловіками, які намагалися відібрати в нього маєток, що він його тримав за записом у певній сумі грошей. Такі записи робилися слугам панамі, які надавали землю, як плату за службу на умовах найчастіше тримання її до віддачі паном чи його нащадками фіксованою договором суми грошей у тому випадку, коли власник землі не потребував службеницьких послуг. Тож спроби княжен відібрати у Зайця маєток під претекстом того, що вони більше не потребують його як слуги, наразилися на його категоричну відмову до того моменту, поки не буде виконана умова. Більше про цю людину, яка активно займалася адвокатською практикою, чийми слідами пішли і його діти, утверджуючи свою позицію через роботу у судовій канцелярії, див.: *Старченко Н. Умоцовані – прокуратори – приятелі: Хто вони? (Становлення інституту адвокатури на Волині в кінці XVI ст.) // Соціум: Альманах соціальної історії. – К., 2002. – Вип. 1. – С. 111–144.*

²³ Зазвичай до вбивства в конфліктах доходило нечасто, адже метою агресії у шляхетському середовищі було не фізичне знищення супротивника, а згн'яблення, і тим самим примушування його до певних поступок. Розправа в її крайніх формах засвідчувала, що ситуація зайшла у глухий кут. А що йшлося про помсту вказують обставини смерті Миколая – тіло знайшли оголеним у річці. Позбавлення від одяжі було елементом згн'яблення, а потоплення тіла асоціювалося з недовою смертю.

²⁴ ЦДІАК України. – Ф. 27. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 178.

²⁵ Це означало, що особа не є повноправним членом шляхетської спільноти, оскільки має нерухомість не від короля, а від приватної особи – пана – як плату на певних умовах за службу.

²⁶ Див. аналіз подібних відмов як образу для честі: *Бурдєв П. Практический смысл. – Москва; Санкт-Петербург, 2001. – С. 196–197, 207–208.*

²⁷ ЦДІАК України. – Ф. 27. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 178.

Звернімо увагу на подібну справу, де, однак, позиції конфліктуючих сторін були відносно рівними, а інтенції, найімовірніше, спрямовувалися на порозуміння. Тож Дмитро Яловицький, оскаржений у завданні словесної образи Михайлові Мишці-Варковському, публічно відмовився від своїх слів, заявивши про небажання ображати:

«Пан Яловицький, перед нами стоячи, *при бытности всех людей, на рочки теперешние згромажонных, [...] зознал, иж на его милост пана вольнского словы уцципливыми се не торгал и против доброй славе его милости ничего не мовил и овшем о его милост яко о чоловіку учтивым розумим, и яко в уроженю зацным, так и поступках учтивых ничего не увлекъ».*

Мишка-Варковський, чия добра слава була відновлена через публічне упокорення супротивника, на знак примирення звільнив свого кривдника від призначеної за трибунальським декретом присяги, якою той мав підтвердити відсутність злих намірів. Присяга ж як найпоширеніший спосіб судового доведення вважалася небажаною для християнина, тим більше, що у цьому разі Яловицький клятвою мав засвідчити досить сумнівне твердження. На завершення суд констатував, що всі ці дії не мають зашкодити честі обох сторін: «То ничего учтивому обоим стороны шкодит не мает»²⁸.

Збереження «почтливості» в таких публічних акціях-перепрошеннях обома сторонами – і попередньо скривдженої, чия підважена добра слава відновлювалася, і тієї, що вдавалася до публічного визнання своїх несправедливих дій, через яке могла постраждати її честь – було вкрай важливою умовою для припинення ескалації ворожості²⁹: «Перепросити, *яко научтивий, без образы своей, нагорожаючи мне вшелякимъ учтивымъ способомъ слова, за нещастнымъ припадкомъ мовеные»*³⁰. Цьому сприяли певні поступки, до яких зазвичай вдавався перепрошуваний шляхтич, тим самим відновлюючи рівновагу поміж «почтливостями» (скажімо, увільнення Яловицького від присяги).

На прикладі цих двох зовні подібних справ можемо пересвідчитися, які складні ігри з честю відбувалися поза тією загалом стандартизованою інформацією, що потрапляє в руки дослідника. Перебіг подій в обох випадках однаковий, між тим в одному з них позиції сторін удалося вирівняти, а у другому – контрагент почувався додатково скривдженим. Записи не могли, зокрема, зафіксувати інтонації та жести, які були вкрай важливі у суперечках, де на кону стояла честь.

Тож чи не найпоширенішим способом відновити «почтливість» у спільноті, члени якої вважали її вкрай важливим надбанням («шляхтичови ни маш ничего дорожъшого, яко учтивост»³¹), що потребувало постійного захисту/повернення/

²⁸ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.49. – Арк.843.

²⁹ Див.: Довга Л. Уявлення про «честь» у трактаті Інокентія Гізеля «Мир з Богом чоловіку» // Соціум: Альманах соціальної історії. – К., 2005. – Вип.5. – С.249–259.

³⁰ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.49. – Арк.412 зв.

³¹ Там само. – Спр.54. – Арк.469.

примноження³², була помста. Вона набувала найрізноманітніших форм, однак мета завжди одна – завдати ганьби/шкоди у відповідь і тим самим відновити порушену рівновагу. До символічних актів помсти передовсім належали вербальні дії (лайки, погрози заподіяти шкоду найрізноманітнішого характеру тощо). Звернімо увагу на тираду Василя Гулевича, адресовану вже відомому Богушеві Зайцю: «На иншом местцу тоби будет скура зодрана, и того дожду, ижъ тебе будут руки обрубаны, и впадеш ли, дей, ми в руки, я, дей, тебе [...] на ребрине потягну»³³.

Лайки зазвичай супроводжувалися низкою усталених жестів – виривання бороди чи волосся³⁴, зривання головного убору, побиття за допомогою «нерицарських» предметів³⁵. Рицарською зброєю вважалася шабля, меч, корд³⁶, до невластивої належали кий («незвыклою бронєю рыцерскою, кием збилъ и змордовалъ»³⁷; «шляхтича учтивою, такъ яко одного безецника безотповедне кийми бити розказалъ»³⁸), булава, пуги («хвалилися мене пугами бити»³⁹), постромки («дам я пану твоему посторонокъ дартованный, жебы его вдавив»⁴⁰) та ін. Так, Богдан Княгининський скаржився на Яна Монтовта, який «наполнившись воли своее непристойное, мене самого безвинне зсоромотил, злаяль словы невчтивыми, которые ми поцтивости моей шкодят, и хотил мя, дей, кийми бити»⁴¹.

Колоритну замальовку шляхетської комунікації містить скарга Андрія Немирича на гродського суддю Дем'яна Павловича, який збирався його бити булавою:

«Пан Павлович, дей, не ведати для чого, маючи булаву в руках, крыкнул на мене: «Не кивай, же, дей, головою, Немиричу, бо, дей, тебе дам тою булавою в голову, же, дей, не встанешъ». Я-мъ поведилъ, же мне волно головою рухати, бо человекъ, поки жив, головою и всимъ собою рушаеть, а коли умереть, теды собою рушат не может»⁴².

³² Сучасник наших героїв, гасконський шевальє Блез де Монлюк (1501–1577 рр.), уявляв честь у вигляді драбини, позицію на якій потрібно було здобувати й утримувати ціною постійних важких зусиль: «Якщо ви прагнете піднятися на вершину драбини честі, не зупиняйтеся посередині, але сходінка за сходінкою намагайтеся піднятися нагору, не сподіваючись, що ваша репутація протриває так довго, як ви того заслужили; ви помилитеся і вас випередить новий претендент, якщо ви не зможете її вберегти, намагаючись робити це щоразу краще й краще» (цит. за: *Новоселов В.* Последний довод чести: Дуэль во Франции в XVI – начале XVII столетия. – Санкт-Петербург, 2006. – С.77). Див. також: *Гендриков В.* Понятие чести у Монлюка и Монтеня (К вопросу о самосознании французского дворянства в XVI в.) // Средние века. – 1989. – Вып.52. – С.235–236.

³³ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.439 зв.

³⁴ Так, Станіслав Вориський, наїхавши на масток Туличів, урядника Станіслава Ясинського «стал первей за бороду рвати и по виденю мене бити» (ЦДІАК України. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.19. – Арк.405).

³⁵ Широкий перелік предметів, що маркувалися як образливі для честі у випадку побиття ними шляхтича див. у III Литовському статуті, розд.11, арт.27.

³⁶ Інша зброя (вогнепальна та лук) маркувалася як зрадлива, нерицарська: «На тую инквизицию ктволи пану Кирдееви послал стрелцов, бояров и слуг своих [...] з ыншею броню зрадливою». «Секерка» називається «бронню незвыклою» (ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.46. – Арк.133).

³⁷ Там само. – Спр.43. – Арк.37.

³⁸ Там само. – Спр.49. – Арк.305 зв.

³⁹ Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.137 зв.; «поличковал, саблею и пугою билъ» (див.: Там само. – Спр.10. – Арк.39 зв.).

⁴⁰ Там само. – Спр.12. – Арк.451.

⁴¹ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.186 зв.

⁴² Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.462 зв. – 464.

Серед образливих жестів можна також зауважити оголення сідниць, що було досить поширеним на теренах Речі Посполитої⁴³:

«Такъ тежъ слуги и подданные, и челяд пановъ своих такие шкарадные слова мовили, которыхъ и встыд передъ вашею милостю такъ шкарадныхъ поведить, бо около окон ходечи, челядь ее, подънявъши подолки на головы, указывали задки, которыхъ всихъ было о тридцать особъ»⁴⁴.

Траплялися також окремі ситуативні демонстрації – підвішування «головні» як погроза спалити масток⁴⁵ чи внесення у двір супротивника на ношах здохлої свині:

«Казала в дворъ мой кгвалтовне пойти и принесли з собою стерво вепровое на носилахъ, которое стерво вынесъши кгвалтовне в дворъ мой и на столе подъ холодникомъ положили»⁴⁶.

Існували й «професійно» забарвлені образливі жести. Так, одним з основних обов'язків возних було вручення позовів оскарженим до суду. Ті ж, сприймаючи судовий процес як образу для своєї честі, спрямовували власну агресію на ситуативного посередника між ними та супротивником – возного й свідків при ньому⁴⁷. Окрім частих випадків побиття судових уповноважених поширеним способом зневаження возного, що фіксується на території всієї Речі Посполитої, було змушення його до ковтання позову⁴⁸. Маємо кілька яскравих епізодів. Так, Хацко Чуват скаржився на дружину Дем'яна Гулевича, яка кинула позов під лаву, а коли возний зі шляхтою пішли до воріт, закликала слуг і підданих на «кгвалт»:

«Сама великим голосомъ заводала, казала возному тотъ позовъ зъести, и в тот, дей, час, кладучи возному тотъ позовъ кгвалтомъ у ротъ, зубъ выбили и бороду вырвали, который знакъ – позовъ жваный, кровью и волосы з бороды возного вырваные, на врьд [...] посыламъ»⁴⁹.

Іншого разу возний скаржився на те, що позваний

«листы упоминальные и копии мни, возному, в губу пѣхал и казал

⁴³ Wislicz T. Gest obraźliwy na wsi polskiej w XVII i XVIII wieku // Przegląd Historyczny. – 1997. – T.LXXXVIII. – Z.3/4. – S.417–425. Уживання такого жесту було характерне для представників нижчих станів.

⁴⁴ ЦДІАК України. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.17. – Арк.130–131.

⁴⁵ «Над вороты моими дворными завесил метлу, головню и кий, в чом ся, дей, мне кривда, шкода и небезпечность здоровья моего немалая диетъ» (див.: Там само. – Спр.7. – Арк.201 зв.).

⁴⁶ Там само. – Спр.17. – Арк.130–131.

⁴⁷ «Мене, возного, посланьца врьдового, и сторон первопомененых соромотил, словы неучтивыми на нас ся торгалъ и листов врьдовых и копей до рукъ своих не брал, и мене кием по руках, по листехъ и по копях ударилъ, а потом и сторон тым же киемъ бил, и на остаток не одно тымъ, але и другими кийми з слугами своими нас з дъвора выбилъ», – ішлося у свідченнях возного Богдана Княгининського (див.: Там само. – Ф.25. – Спр.11. – Арк.538 зв. – 540).

⁴⁸ Mrukówna J. O zmuszaniu woźnego do polykania pozwu // Czasopismo Prawno-Historyczne. – 1970. – T.XXII. – Z.2. – S.159–168.

⁴⁹ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.17. – Арк.37 зв.

их ести, чоґо, дей, я не звыкъ чинити, а ни ся на то вродил, абы-х мел листы ести, бо воле хлебъ або инъшие якие покармы, аниж листы, ести»⁵⁰.

Поширенням способом помсти було заподіяння шкоди господарству супротивника через витоптування врожаю, порушення міжмаеткових меж, обтрушування фруктових дерев чи захоплення найрізноманітніших майнових об'єктів. Так, Матис Комнацький скаржився на Івана Волинця і синів його про завдання шкод, зокрема «двое гусей з дому взяли и пограбили, не с potrzeby, ани с припадку, толко *мни на прикрост*»⁵¹. Такі дії можна було б потрактувати як злочин проти майна, однак шляхетською спільнотою вони зазвичай сприймалися в категоріях образи для честі власника: «Собе от мене кривду менят, мене на маетност квалтовне наежчали, квалты, бои и шькоды починили»⁵². Про це свідчать також погрози, де зауважувалося, що помстою буде охоплена не лише особа ворога, а і її майно: «Чынилъ так на горла наши, яко и на маетьности, обещаючи ся *зомъстити*»⁵³. Тож відновлення справедливості через виплату відшкодування за заподіяні збитки часто супроводжувалося також символічним актом – перепрошенням за кривду. Так, Миколай Муринович, дорогостайський намісник Миколая Монвида Дорогостайського, визнав, що князь Януш Чорторийський, позваний його паном до суду про вчинені підданним збитки, не вдаючись до судового розгляду, відшкодував їх, а також наостанок мав перепросити Дорогостайського за завдану образу: «Пан мой от его милости князя Януша ображонъ естъ, теды его милость князь Янушь маеть его милости пана моего, кгда ся даст Богъ, зъ его милостью уйзрити, перепросити»⁵⁴.

Нерідко приводом до конфлікту міг стати малозначущий жест, як, скажімо, спрямоване до волинського шляхтича Мартина Куната «नियाкоесь слово, межи людми у мовенью незвыклое», «шванкъ», від шляхтича з Київського воеводства Андрія Стрелецького⁵⁵. Така дражливість щодо деталей свідчила не стільки про емоційну вразливість шляхти⁵⁶, скільки про особливо пильну увагу до питань честі. Адже не лише ображений, а передовсім спільнота могла оцінити на позір незначущу дію як уразу для «поштивості», тож, пропустивши її повз увагу, шляхтич ризикував наразитися на сприйняття його відмови відповідати як вияв слабкості.

Саме шляхетська корпорація виступала головним арбітром у питаннях честі, до якої апелювалося у дражливих ситуаціях. Так, на полюбовному суді Адама Несвіцького з Янушем Угриновським, коли судді перейшли до розмірковування над декретом, один зі свідків із боку Несвіцького, Бенедикт

⁵⁰ Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.269.

⁵¹ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.48. – 116 зв.

⁵² Там само. – Спр.43. – Арк.284.

⁵³ Там само. – Спр.53. – Арк.50. Так, Лазар Іваницький скаржився на Лаврина Іваницького про завдані ним шкоди, ув'язнення й побиття слуги, а також про те, що коли Лазар надіслав до нього листа з нагадуванням, аби «того слугу моего Григоря зъ везенья своего от себе выпустил», Лаврин «через возного грозил и отповедал на здорове и *маетьность мою*» (див.: Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.19. – Арк.827 зв.).

⁵⁴ Там само. – Спр.23. – Арк.4–4 зв.

⁵⁵ Там само. – Спр.15. – Арк.191 зв.

⁵⁶ *Уайт С.Д.* Гнев и политика: История и антропология. Междисциплинарные исследования на рубеже XX–XXI вв. – Санкт-Петербург, 2006. – С.33–69.

Солоневський, гірко скаржився на Угриновського, який образив його словами, що зачіпали честь. Тож, як зауважував скривджений: «Чого, бы ся, дей, ми ему терпити не годило, леч то вскладамъ на вашу милость». На своє виправдання кривдник зауважив, що не мав на меті образити Солоневського й не уявляє, про що йдеться:

«Пану Бенадыкту (Солоневському – Н.С.) нічого шкодливого а уципливого доброй славе его не мовил и не видаю, дей, о што бы ся на мене мел скаржит, естли о то, што есми ему мовил в тьи слова, иж в речи пана Несвецкого *непристойне* противко мене мовил, [...] о то не мает ся за што брат. А иншого нічого шкодливого я-м есми не мовил так и не мовлю ему, што бы его ображат мело».

Судді, негативно поставившись до вчинку Угриновського («не маючи ему за добре»), визнали, що Солоневському ті слова не мають шкодити: «Пану Бенадыкту повидали, иж тое слово, которое перед ними пан Угриновский признал, тебе не шкодить и шкодити не будет». Тож скривджений засвідчив перебіг цієї справи і вердикт полюбовних суддів перед возним і шляхтою, а також заявив, що оскільки Угриновський визнав небажання його образити (що по суті означало відмову від попередньо висловленого), то й він її припиняє. Однак наостанок Солоневський ще раз заявив, що всі його свідчення на полюбовному суді були «учтиві»:

«Тогда-мъ слушне, учътиве и пристойне мовил, што и князи их милости ему признали, иж ся во всех розмовах перед ними статочне заховал а нічого непристойного не мовил»⁵⁷.

Члени шляхетської спільноти були не лише сторонніми глядачами й арбітрами, перед якими розігрувався спектакль підтримання честі, а і його учасниками, що передавали образи чи погрози, тим самим провокуючи сторону до відповіді на них. Коли ж ситуація переходила у загрозову для контрагентів і спокою спільноти фазу, виступали посередниками, котрі активно шукали шляхів до порозуміння.

У комплексі уявлень про шляхетську поведінку, що ґрунтувалася на наявності честі в її носіїв, особлива вага надавалася слову шляхтича, дотримання якого з часів середньовіччя вважалося однією з фундаментальних рицарських чеснот: «Шляхетські слова ніколи скасовані бути не можуть, а як над скелею вітер влади не має, так поштивої людини устами ані хміль, ані гнів, ані жаль не керують»⁵⁸. Давання слова було позбавлене релігійного аспекту, на відміну, скажімо, від присяги, де гарантом зобов'язань виступав сам Бог, а порушникові, відповідно, загрожувала небесна кара. Єдиною порукою шляхетського слова могло бути добре ім'я. На думку дослідників, зі з'явою «слова» як вияву окремішнього етосу можна говорити про появу стану⁵⁹.

⁵⁷ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.346 зв. – 347.

⁵⁸ *Górnicki E. Dworzanin polski // Pisma: W 2 t. / Wyd. R.Pollak. – Warszawa, 1961. – Т.ІІ. – S.209–211* («Ślacheckie słowa nigdy odmienne być nie mają, a jako skała wiatr nie władza, tak poczciwego człowieka usty ani chmiel, ani gniew, ani żal chybać nie ma»).

⁵⁹ *Flori J. Rycerze i rycerstwo w średniowieczu / Przekł. E.Trojańska. – Poznań, 2003. – S.153–155.*

Шляхетського слова було досить у низці вкрай важливих життєвих ситуацій. Ось в який спосіб характеризували в одній зі справ представників шляхетського загалу: «Таковые, которые се, почуваючи в повинности своей шляхецкой, на каждом местцу правду мовити звыкъли»⁶⁰ («Я, маючи и ховаючи учтиве слово свое шляхетское»⁶¹).

Це не означало, що шляхтич завжди дотримувався обіцяного. У судових скаргах досить часто фіксується порушення зобов'язань, що давалися під «почтивим словом шляхетським». Траплялося, хоч і вкрай рідко, що такі інциденти ставали підставою для судових справ, скажімо, між Дмитром Яловицьким і Павлом Коритенським, де йшлося «о дане руки и о речене слова якогось»⁶². Звернімо увагу також на позов до королівського суду у скарзі Григорія Володковича на Романа Гойського «о *незыщене слова почтивого, присеги и рукоданя* и неучиненя досыт запису от предреченого пана Гоского»⁶³. Дозволю нагадати, що йшлося про домовленості з приводу шлюбу дочки Романа з Володковичем, які влаштовувалися за ініціативи Гойського руками його приятелів і навіть патрона – князя Костянтина Острозького. Однак щедрий на обіцянки майбутній тесть Володковича («обещуючи [...] вшелякую милость и наданье маетности»), яким, схоже, на наступних етапах керувало бажання звести до мінімуму виплату посагу, затягнув справу на два роки⁶⁴.

Промовистою щодо важливості шляхетського слова є скарга пані Марини Яковицької на Василя Яковича Яковицького про порушення зобов'язань, даних у рамках приятельської угоди. Він пообіцяв добровільно сісти на 8 тижнів в ув'язнення («на замок»), а якби не виконав обіцянки, «мел почъстивое слово шляхетское стратит»⁶⁵. Цілком імовірно, що в даному випадку поняття втрати шляхетського слова було прямо пов'язане зі шляхетською честью.

Однак подібні процеси, якщо й розпочиналися, зазвичай завершувалися поза стінами суду, у колі приятелів, що ставало своєрідною гарантією дотримання домовленостей. Урешті, право не передбачало відповідальності за невідповідність поведінки шляхтича ідеальним настановам етосу. А от сам шляхтич проблемою підтримання своєї доброї слави серед загалу таки переймався. Адже вона становила значну частину символічного капіталу, напрацьованого предками, родом і власне особою.

Важливість доброї слави у шляхетській спільноті ілюструють прислів'я, що їх удалося віднайти серед матеріалів публічного характеру 1570–1580 рр.: «Давне прислів'я: «Біля ока і доброї слави не длубайся»»⁶⁶; «У нас у Польщі таке посполите прислів'я те демонструє: «Славою, вірою й оком не грайся, бо

⁶⁰ ЦДІАК України. – Ф.27. – Оп.1. – Спр.12. – Арк.75–78 зв.

⁶¹ Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.46.

⁶² Там само. – Спр.16. – Арк.196 зв. – 197 зв.

⁶³ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.31. – Арк.154 зв. – 155 зв.

⁶⁴ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов. – Ч.8. – Т.III. – С.356–359.

⁶⁵ ЦДІАК України. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.101.

⁶⁶ *Diariusze sejmowe r. 1585 / Wyd. A.Czuczynski // Scriptorum rerum Polonicarum.* – Kraków, 1901. – Т.ХVIII. – С.199 («Dawna przypowieść: «Okolo oka a sławy dobrej nie dłub»»).

до тих трьох речей, їх не порушивши, доторкнутися неможливо»⁶⁷. Аналогом служити і таке: «На чужі добра – руки, на листа – ока, на славу – язика не здіймай»⁶⁸.

Слід також зауважити, що всі соціальні ігри з честю трималися на визнанні бодай позірної рівності членів шляхетської спільноти поміж собою, де відмова відповідати на виклик загрожувала особі пониженням статусу: «Не буду тя мети собі за ровного». Звернімо увагу на заяву пересічного шляхтича Андрія Вільгорського, слуги київського каштеляна Івана Чаплича-Шпановського, у відповідь на образу кременецьким підкоморієм Адамом Боговитином, тобто особою, що обіймала земський уряд і в такий спосіб вивищувалася над шляхетським загалом, а також чий майновий стан був непорівнянним зі становищем скаржника:

«Подкоморый кременецкий мене, человека учтывого, никгды на доброе славе не змазаного, словы на доброе славе усчыпливемы скаляты почав, мовячи, же ты естес здрайца а нецнота. Я, почуваячися в пристойности своей, а звлаща при такъ великом оршаку людей зацъных досыт скромне на такъ погудливые и непристойные слова пана подкоморого поведил, же «милостивый пане подкоморый, окром вряду, который ваша милость яко человекъ зацный маешъ, але в уроженю яко убогий шляхтич естем вашей милости ровень»⁶⁹.

Така заява дивовижним чином перегукується з реплікою Шимона Старовольського, автора трактату «Реформування польських звичаїв» (1650 р.), який указував на рівність можливостей у досягненні честі й досконалості кожного зі шляхетського загалу:

«Ми, що уряди річпосполитські на собі маємо, що при боці панському постійно мешкаємо, що в королівській ласці купаємося, не гордуймо шляхтою біднішою, яка сидить по своїх домівках, не вважаймо себе кращими від неї чи значнішими, адже до доброчесності й почетеї однаково нам усім брами відчинені»⁷⁰.

Подібним чином висловлювався й возний генерал Іван Покощовський, звинувачений у фальшивому визнанні на ґроді:

«Я, человекъ учтывый, почуваячися в том, иж, живучи на свете побожне, и живот мой ач худый, леч учтывый, шляхетский, в боязни Божой проважу»⁷¹.

⁶⁷ Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia / Wyd. J.Czubek. – Kraków, 1906. – S.568 («U nas w Polsce ona pospolita przypowieść to pokazuje: «Sława, wiara a okiem nie graj, bo te trzy rzeczy bez naruszenia dotykane być nie mogą»).

⁶⁸ Starożytnie przypowieści z XV, XVI i XVII wieku / Zebr. i wyd. K.W.Wojcicki. – Warszawa, 1836. – S.83 («Na cudze dobra ręki, na kartę oka, na sławe języka nie ruszaj»).

⁶⁹ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.44. – Арк.460.

⁷⁰ Starowski Sz. Reformacja obyczajów polskich. – Kraków, 1859. – S.23 («Który urzędy na sobie rzeczypospolitey mamy, którzy przy boku pańskim ustawnie mieszkamy, i którzy w łasce królewskiej opływamy, nie pogardzajmy szlachtą uboższą w domach swoich siedzącą, nie powiadajmy się być lepszymi nad nich, albo zacniejszymi, bo jako do cnoty, tak i o honorów równie nam wszystkim wrota są otworzone»).

⁷¹ ЦДІАК України. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.479.

Промовиста також скарга Григорія Колмовського на володимирського підстаросту Федора Загоровського, який на ґроді перед поважними особами вжив на його адресу слова, «доброї славе моеи шкодливые и ущипливые»:

«Мене, шляхтича, в учтивых поступках и уроженью моемъ недоцраного и овшемъ *каждому учтивому во всем ровного, шкалева*»⁷².

Отже, чесць виступала символічним капіталом шляхтича, капіталом чесці чи *поштивості*, яким корпорація наділяла своїх членів⁷³. Однак він же спричиняв постійну, чи не щоденну боротьбу за підтримання та примноження доброї слави, робив гравців уразливими на найменші знаки неповаги і змушував виробляти найрізноманітніші стратегії щодо демонстрації й захисту своєї чесці та підважуванні чесці конкурента.

⁷² Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.45. – Арк.127.

⁷³ Бурдые П. Практический смысл. – С.219–236.

In this article, I have analyzed the quotidian practices of early modern Volynian gentry society which attest that honour was the core value for the members of this group. The need to accrue honour and sensitivity to slights that could undermine it fostered ceaseless competition and widespread conflicts among the nominally equal representatives of gentry. At the same time, honour and the concomitant (and sometimes synonymous to it) glory engendered restraining mechanisms which maintained a certain equilibrium within the armed community, since honour marked the boundaries of demeanour that was perceived as being proper for gentry. I have analyzed the strategies gentry resorted to in order to demonstrate their honour and undermine the honour of their opponents.

